

MIRŐL IS MESÉL ZRÍNYI MIKLÓS KÉPMÁSA?

Az európai lovasság elfeledett „reneszánsza” (1630–1670)

What exactly does Zrínyi's portraits tell us?
The "Renaissance" of European cavalry

The study of Miklós Zrínyi's portraits from 1664, depicting him as an equestrian commander, can help to cast light not only on the working of the European press and publicity, but it can also reveal valuable information on the military situation of the time. Contrary to the scholarly statements about the "light" and "heavy" cavalry and the "military revolution", the cavalry did not lose its significance in the middle third of the 17th century, but the opposite: its role in warfare became more important. Thus in these decades the ratio between the cavalry and the infantry changed in favour of the cavalry even on West European theatres of war, where light cavalry also had a major role. This situation thus temporarily brought the Western warfare of the time much closer to the Central- and East European practice than it was previously supposed.

This is how the lighter and cheaper armament could replace the traditional western heavy cavalry armament, which was until that time characteristic mainly of the Central European battle cavalry (like for example the Hungarian and Polish hussars) and of the West European artillery light cavalry. Personal experiences lead Zrínyi to regard the latter formation as an example, and he suggested its standardisation with the Hungarian troops in his papers on warfare.

János B. Szabó is currently project manager at the Budapest History Museum. He has published widely on question of medieval and early modern Hungarian and Transylvanian military history, as well as various aspects of the relationship between Transylvania and the Ottoman empire. He is the author of the book *Az Erdélyi Fejedelemség hadserege* (Budapest, 1996), e-mail: janos.bszabo@gmail.com

Keywords: Miklós Zrínyi, Gustavus Adolphus, equestrian portrait, Thirty Years' War, military revolution, cavalry armament, Cuirass, Hussar, Croatian carbiners, light cavalry

Zrínyi Miklós angliai életrajzáról készült szellemes munkájában Tóth Zsombor részletesen kitért Zrínyi portréábrázolásainak jellegzetességeire, s külön hangsúlyosnak találta, hogy milyen sok a Cennerné Wilhelmb Gizella által összeállított Zrínyi-ikonográfiában a lovas képmás – amely a tipikus magyar könnyűlovas Európa-szerte ismert alakjában ábrázolná a költőt.¹

Habár a szerző szerint az angol életrajzhoz készült portré kilógni látszik-e sorból, hisz mellképén vértben, nyugatias vonásokkal ábrázolják a hőst, valójában úgy tűnik, hogy Zrínyi lovas portréinak egy része eleve sokkal közelebb áll a nyugat-európai barokk port-

¹ *Tóth Zsombor*: „Fun-Club” Zrínyi, 1664. In: *Uő*: A történelem terhe. Cluj-Napoca, 2006. 177–179. o. A korábbi magyar hadtörténeti irodalomra támaszkodó szerző vélekedésével szemben azonban valójában mégsem csupán a „páncél” hiánya vagy megléte dönti el, hogy könnyűlovasról van szó, vagy sem: *B. Szabó* 2013. 974–976. o.

Jacob Sandrart: Zrínyi Miklós lovas képmása, 1663/64
 (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok)

Zrínyi Miklós lovas képmása, Johann Hoffmann kiadása, 1664
 (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok)

Az 1652. évi vezekényi csatában elesett Esterházy László sisakja és mellvértje (Bécs, Herresgeschütliches Museum)

Császári kürasszír főtiszt vértje a XVII. század második feléből (Bécs, Herresgeschütliches Museum)

réfestészet képtípusaihoz, mint az talán első pillantásra tűnik.² Ennek ellenére van a portréknak egy kisebb, de markáns csoportja, amely az utókor által tipikusnak vélt magyarországi könnyűlovasként, azaz páncél nélkül ábrázolja a gróft³ – ahogyan ő valószínűleg sohasem ment harcba, miként tehetős, előkelő kortársai sem.

Jacob Sandrart és Jan van Troyen ábrázolása nyomán képei a korabeli realitásokat tükröző módon idézhették meg a harcoló Zrínyi alakját.⁴

² Egyes esetekben még a jellegzetes barokk hadvezéri díszpáncél viseletében is (*Cennerné* 1997. D 64., D 67. tételek), ahogyan Oliver Cromwell esetében is előfordult, hogy olyan teljes lovassági díszvértben ábrázolták, amelyet valószínűleg nem viselt túl gyakran. (*Szántó Tibor*: Oliver Cromwell – egy katonaszent élete és kora. Budapest, 2005. 175. és 296. o.)

³ *Cennerné* 1997. D 58., D 59., D 66. tételek.

⁴ Sandrart rézmetszet- és karcja: MNM TKCs 4699., Troyen rézmetszete: Österreichische Nationalbibliothek, Porträtsammlung-Bildsarchiv Pg. 1253: 12a. A Sandrart-féle képmásról: *G. Etényi* 2003. 197–198.

Ha azonban összevetjük ennek az ábrázolástípusnak a jellegzetességeit a kor nyugati lovasságának felszerelésével, azt találjuk, hogy ezeken a képeken XVII. századi páncélos huszárként, sisakban, félvértben, ábrázolt Zrínyit valójában nem találni „könnyebbnek”, mint a korszak nyugati tipikus lovasait – mint például Cromwell híres „vasbordájú szentjeit” a horvát bán angol életrajza megjelenítésének helyszínén, Angliában.⁵

Ennek a hagyományos „keleti-nyugati” sztereotípiáknak ellentmondó hasonlóságnak komoly történeti okai voltak a XVII. század derekán. Amikor 1646-ban Elias Widemann elkészítette Zrínyinek, a császári hadsereg első magyar vezérőrnagyának⁶ – tulajdonképpen „civil ruhás” – mellképét, a később oly nevéssé váló hadvezér már komolyabb katonai tapasztalatokra tett szert a harmincéves háború magyarországi és külföldi hadszínterein.⁷

S az a császári hadsereg, amelynek soraiban 1644-től előbb az erdélyi fejedelem, majd a svéd király hadai ellen küzdött – mint az Czigány István kiváló tanulmányából nemrégiben kiderült –, alapjaiban különbözött azoktól, amelyek korábban harcoltak Magyarországon. 1644-ben például Johann Götz tábornok vezetésével 20 veterán császári ezred érkezett: 4849 lovas, 330 dragonyos és 4713 gyalogos, amit Eszterházy Miklós nádor 2-3000 főnyi hazai lovassága – köztük Zrínyi kontingense – érthetően csupán kiegészített.⁸

*Cromwell iron side-jainak vértje, sisakja és bőrkabátja
(Tincey – Turner, 2002.)*

o.; *Tüskés Gábor*: A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai. In: *Bene – Hausner* 2007. 233. o. Az 1652. évi vezekényi csatában elesett Esterházy László hasonló félvértje és sérült sisakja: *Gerald Schlag*: „Rüstung des Grafen Ladislaus Esterházy aus der Schlacht bei Vezekény 1652”, a) „Husarenharnisch”. In: *Bollwerk Forchtenstein*. 1993. 208. o.

⁵ *Blackmore* 1990. 7–22. o.; *Tincey – Turner* 2002.

⁶ *Pálffy Géza*: Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. In: *Bene – Hausner* 2007. 52–53. o.

⁷ *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós. 1620–1664. 1. k. Budapest, 1899. [<http://mek.oszk.hu/05800/05842/html/1kotet/03.html>]

⁸ *Czigány* 2000. 298–299. o.

Mivel az ellenfél, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem svéd szövetségesei Morvaországban szintén hasonló képet mutattak ekkor, az a paradox helyzet állt elő, hogy bár a szövetségi szerződés értelmében az erdélyi fejedelem háromezer nyugati gyalogosra tartott volna számot, Torstenson seregében egyáltalán nem volt ebből a fegyvernemből nélkülözhető „felesleg”: 1645-ben Brünn ostromakor éppenséggel ő volt inkább rászorulva az erdélyi székely gyalogság támogatására.⁹ A legendás svéd hadsereg ugyanis a harmincéves háborúnak ebben a fázisában kis létszámú gyalogságával majdhogynem csak annyira volt képes komolyabb erődtímenyek módszeres ostromára, mint erdélyi szövetségesei. A korban ezeknek a viszonylag mérsékelt létszámú, jelentős részben lovasságból álló hadseregeknek ugyanis értelemszerűen nem ez volt a fő „működési” területük.¹⁰

Mindebben alighanem annak jelét kell látnunk, hogy a XVII. század középső harmadában – legalábbis egy időre – alapvetően megváltozott a hadviselés némely területe Európában. Mindez korábban azért nem volt nyilvánvaló a hadtörténeti szakirodalomban, mert a legtöbb régebbi standard összefoglaló munka lényegében befejezte a hadi események érdemi taglalását az 1632. évi lützeni csatával. Mindaz, ami a háború hátra lévő tizenhat éve alatt történt, sokáig szinte lényegtelen és mellékes apróságnak tűnt, mert látszólag nem hordozott olyan előremutató, 'avantgarde' vonásokat, amelyek érdemessé tették volna a beillesztését valamelyik nagy, összeurópai hadügyi 'fejlődési' narratívába.

A közelmúltban még az a Geoffrey Parker sem tért ki a régi megközelítésben mutatkozó ellentmondásra, aki kiváló munkái révén az addig igencsak elhanyagolt Spanyol Monarchia haderejét is beemelte a kor „élvonalába”. Parker ugyanis nem kis részben a németalföldi hadszíntér forrásanyagának ismeretében alkotta meg a maga hosszú távú fejlődési modelljét, a „Military Revolution” napjainkra közismert teóriáját, ahol a lovasságnak nem jutott igazán jelentős szerep.¹¹ Pedig mire az első híres könyvében vizsgált időszak 1659-ben lezárult, már a flandriai spanyol sereg is jelentős részben lovasságból állt! 1658-ben a Dünkirchennél, a 'Dúnék-csatájában' pedig a kézikönyvek szerint a spanyol vezér, Don Juan Jose de Austria saját seregében kb. 8000 gyalogost és 6000 lovast sorakoztatott fel a franciák ellen – méghozzá ágyúk nélkül!¹²

Az 1630-as évekre ugyanis már Nyugat-Európában is markánsan megmutatkoztak a változások jelei. Spanyolország, amely logisztikai okokból hagyományosan csak gyöngébb lovassággal tudta magát képviseltetni az itáliai vagy németalföldi hadszíntereken, a francia háború kezdetén hatalmas összegeket akart áldozni arra, hogy a Közép- és Kelet-Európa katolikus hatalmaitól átvett zsoldosokkal duzzassza fel saját kis létszámú lovassá-

⁹ *Kármán Gábor*: A fejedelem és a svédek. Lennart Torstenson emlékirata I. Rákóczi György 1645-ös hadjárataról. In: *Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből*. Szerk. *Takáts Péter*. Debrecen, 2000. 118–124. o.; *Czigány* 2000. 288., 291., 305. o.

¹⁰ *Guthrie* 2003. 41–42. o.

¹¹ Az itáliai eredetű új erődépítésszel fejlődése nyomán növekvő hadsereglétszámokat és azon belül is egyre nagyobb gyalogos tömegeket kellene találnunk, az Európán belüli térbeli differenciálódással pedig ugyan számolt, de nem tulajdonított neki jelentős szerepet: *Parker* 1988. 69. o.; *Parker* 2005. 76., 84. o.

¹² *Trevor N. Dupuy – Ernest R. Dupuy*: *Encyclopedia of Military History*. New York, Harper, 1970. 561. o. (Bár más helyütt más számok szerepelnek, a gyalogság és a lovasság létszáma is általában 6-8000 fő körül ingadozik.)

gát.¹³ Bár ez az akció végül nem járt sikerrel, az osztrák Habsburgok zászlai alatt 1636-ban azért jelentős magyar és horvát könnyűlovas kötelékek tűntek fel a francia hadszíntéren.

A fő ellenfél, Franciaország, amelynek trónjára a XVI. század végi vallásháborúkban még egy igen tehetséges könnyűlovas parancsnok került IV. Henrik személyében,¹⁴ 1635-ben szinte elhanyagolható méretű lovassággal lépett be a harmincéves háborúba, melynek súlyos következményei hamar megmutatkoztak.¹⁵ 1636 augusztusában a szövetséges Habsburg hadak kozák, horvát és magyar könnyűlovas különítményei már Párizs előterében portyáztak: „ha a spanyolok elegendő képzelőerővel és bátorsággal rendelkeztek volna, lovasságuk portyájával bevehették volna a fővárost” – vélték egyes írók később. „A helyzetet csupán Johann Werth értette meg, de hiába sürgette IV. Fülöp fivérét és Szavojai Tamás herceget, hogy induljanak Párizs ellen.”¹⁶

Nem csoda, hogy a francia kormányzat hamarosan intenzíven kezdte növelni ezt a fegyvernemet a hadseregén belül. Egy, a császáriak ’horvát’ karabélyosaihoz hasonló, magyaroknak nevezett lovas alakulatot is létrehozta ekkoriban a keletről érkező zsoldokból – messze megelőzve az első franciaországi magyar huszáralakulatokat. 1646-ban pedig lengyelországi kozákokat próbáltak szolgálatba fogadni.¹⁷

Az arányok fokozatos eltolódása azonban már 1634-ben, a nördlingeni csata előtt tetten érhető volt a katolikus oldalon is: míg a spanyol kontingensben 15 000 gyalogos mellett csupán 3000 lovas, a bajor kontingensben 3000 gyalogos mellett már kb. 3000 lovas vonult fel, III. Ferdinánd magyar király pedig már 5000 gyalogos mellett 7000 lovas vezettetett az az évi hadjáratra. (Ezek között több is magyarországi és horvátországi toborzású volt.)¹⁸

Az elkövetkező idősakra nézve ez a seregösszetétel tipikusnak tekinthető, sőt, a lovasság aránya még nőtt is. A háború összes további nagy csatájában már ilyen jelentős lovassági tömegek vették részt a Habsburg oldalon: 1636-ban Wittstocknál 8500 gyalogosra 10 122 lovas (54%), a 2. breiteinfeldi (lipcsei) csatában 10 000 gyalogosra 16 000 lovas (61%), 1645-ben Jankaunál pedig 5000 gyalogosra már 10 000 lovas (67%) jutott!¹⁹

Az ok, amellyel a lovasság meglepő térnyerését summázzák az irodalomban, nem más, mint a hadviselő államok gazdasági támogató apparátusának gyöngesége és a hadszíntérre vált Német-római Birodalom demográfiai és gazdasági összeomlása: az egyre kisebb méretű csapatok élelmezését és fizetését is csupán az angolszász irodalomban többnyire ’subsidum’-nak nevezett rendkívüli hadiadók kikényszerítésével tudták a hadvezérek/hadi vállalkozók megoldani, melynek a behajtására természetesen a lovasság – méghozzá alapvetően a könnyűlovasság – volt a legalkalmasabb. A magyar és török hódoltság történetének ismeretében ez nem túl meglepő, de az angolszász irodalomban szemérmes-

¹³ Robert Stradling: Spain’s military failure and the supply of horses, 1600–1660’. In: *Stradling* 1994. 239–241. o.; *Uő*: Filling the Ranks: Spanish Mercenary Recruitment and the Crisis of the 1640s. In: *Stradling* 1994. 260–262. o.

¹⁴ Love 1991. 520–533. o.

¹⁵ Parrot 2001. 59–65. o.

¹⁶ Erlanger 1975. 253., 261–262. o.

¹⁷ Ballagi Aladár: Magyar huszárok szolgálatban. *Vasárnapi Újság*, 1880. 549. o.; Gajecy – Baran 1983. 47–58. o.

¹⁸ Guthrie 2002. 287–289. o.; Czigány 2004. 80–81. o.

¹⁹ Guthrie 2003. 42. o.

ségből – vagy talán néhol felületességéből – egymás szinonimáiként használt ’subsidium/contribution’ kifejezések korabeli német megfelelőjeként megadott ’Brandschatzung’ sokat elárul e „védelmi pénz” valódi természetéről.²⁰

Ez az állapot még a jóval fejlettebb és a háborútól sokáig jobban megkímélt Franciaországban is előállt, amikor a Fronde mozgalom időszakában (1649–1653) a központi kormányzat időlegesen ismét képtelenné vált csapatai – elvileg addig szokásban lévő – el látására, és a harcok főként kisebb létszámú lovasscsapatok csatározásaivá „silányultak”. (Ám a belső helyzet rendeződése után sem nőttek még jó ideig 10-15 000 fő fölé a francia seregek.²¹) A hadakozás tehát – jórészt az elhúzódó nagy háború következtében időlegesen hasonlóvá váló gazdasági és népesedési környezet hatására – nyugaton is kezdett nagyon hasonló vonásokat ölteni, mint az eleve mostohább adottságokkal rendelkező Kelet-Közép Európában.

Ekkor hódította meg végleg a csatateret Nyugat-Európában a „szegények csodafegyvere”, a könnyűfegyverzetű lovasság. A harmincéves háború elején még létező nehezebb vértetű lovassági csapatnemek az 1630-as évektől kezdve eltűntek a harcokról. Addigra ugyanis a tulajdonképpen szegénynek mondható Svédország – amely egyre bővülő hadiipara dacára sem volt képes a korábbi európai standardnak megfelelő, jó minőségű felszereléssel ellátni még nem túl nagy létszámú lovasságát sem –, megtapasztalhatta, hogy fő ellenfelének, a lengyel elit lovasságnak a fejlett nyugaton tulajdonképpen „könnyűnek” minősülő, mellvértből, hátvértből, sisakból álló védőfelszerelése elegendő oltalmat nyújt a harcban, ugyanakkor jól tesz a mozgékonyágnak.

Gusztáv Adolf reformjai után az új „stílusban”, mindössze egy pár pisztollyal és egy lovassági karddal vagy pallossal felszerelt új típusú ’svéd kürasszírok’ pedig igen gyorsan elterjesztették ezt a mintát a németországi hadszíntereken is. 1650-re már lényegében megszületett Nyugat-Európában az új standard lovasság, amely igen sokáig meghatározónak bizonyult e téren, s – amint azt a rákfarkas huszársisak diadalútja is jelzi – a kopja kivételével alapvetően a kelet-közép európai huszárság korábbi fegyverzetére hasonlított.²²

Ebben a környezetben kellene tehát elhelyeznünk Zrínyi közismert javaslatait kora magyar lovasságának fegyverzetére – hiszen kor- és harcostársa, Raimondo Montecuccoli 1643-ban lényegében azonos módon írta le a császári lovasság fegyverzetét: „Lovas tizedesnek sisak, elől-hátul melyvas, koszperd vagy pallos, kivel mind szűrhaszon-vághaszon, pár pisztoly, karabin; kópja a lovas kezében semmirekellő. Közlovasnak [ugyan]ezen fegyvere, de csak elől melyvas.”²³

A tűzfegyverek fontossága ekkor Magyarországon már egyáltalán nem pusztán távoli elérendő cél, hiszen ez a leírás lényegében megegyezik a Zrínyi-család környezetében már majd egy évszázada jelenlévő, s ekkorra már kifejezetten tipikus és bejáratott „horvát” karabélyosok felszerelésével.²⁴ A mérce pedig nyilvánvalóan a harmincéves háborúban

²⁰ Parker 1988. 65–67. o.

²¹ Nimwegen 2010. 12., 17., de főként a 362–363. o.

²² Brzezinski – Hook 1993. 3–5., 10–11., 39. o.

²³ Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1957. 115. o.; Montecuccoli: Brzezinski – Hook 1993. 11. o.

²⁴ Ballagi 1882. 242–255. o.; B. Szabó 2013. 975–976. o. Az viszont egy újabb kérdés, hogy a szabályzatok előírásai és a szegényes valóság hogyan is viszonyult egymáshoz, amire Zrínyi más szövegei igencsak érdekes fényt vetnek. De természetesen nem csak Magyarországon tért el az idea a valóságtól.

Császári kőrasszír tiszt a XVII. század végén (Bécs, Heeresgeschichtliches Museum)

megismert, új típusú, svéd és császári lovasság volt, hiszen a kopja ekkor még a közismert lengyel huszárok kezében igencsak félelmetes fegyvernek bizonyult a török ellen Chotimnál (1673), majd Bécs alatt is (1683).²⁵

A lovasság elfeledett, kényszerű „primátusa” azonban csak rövid életű átmeneti jelenségnek bizonyult Európában. Ezek az évtizedek – és a háborús stratégiai kudarcok – érintették meg ugyanis azokat a nagyszabású államigazgatási és hadügyi reformokat szerte a kontinensen, amelyek révén az 1660-as évektől kezdve Európában kialakult egy új, nagy-

²⁵ Orłowski 2007.; Sikora 2012.

*XVIII. századi osztrák küirasszír mellvértje
és 'bécsi típusú' sisakja
(Bécs, Heeregeschichtliches Museum)*

szabású és sikeres hadügyi igazgatási és hadsereg-szervezési rendszer. Ez – megfelelő politikai elszántsággal párosulva – végül még az oszmánok hatalmi dominanciáját is meg tudta törni Kelet-Közép-Európában, ahol a dunai Habsburg Monarchia és Poroszország kivételével a térség többi állama már nem tudott felzárkózni ehhez. (Csak Oroszország jelentett végül utóbb igen figyelemre méltó kivételt, melynek Nagy Péter reformjai révén a XVIII. század elejére sikerült bepótolni addigi lemaradását.²⁶)

Az 1660-as évek azonban még egyfajta kiegyensúlyozottság jegyében teltek: a téli hadjárat hőse, Zrínyi Miklós magyar hadvezér létére valószínűleg azért is válhatott európai hírességgé, mert addigi tettei s a nevével fémjelzett egész 1664 eleji nagy vállalkozás sokkal inkább illeszkedett saját kora nyugat-európai hadviseléséhez, mint akár az azt megelőző, 1630 előtti, akár az azt követő 1670 utáni időszakéhoz.²⁷ A G. Etényi Nóra által behatóan vizsgált német-római birodalmi propaganda és tájékoztató gépezet számára 1664-ben készült Zrínyi-portrék részben ezt az állapotot tükrözik – hiszen ebben a közegben Zrínyi az év valóságos hőseként jelent meg a nyugat-európai olvasóközönség előtt.²⁸

²⁶ Nem véletlen, hogy épp ezt, az 1660-ban kezdődő időszakot találta Jeremy Black a „valódi” hadügyi forradalom időszakának. Black 1990.; Black 1994.

²⁷ Érdekes módon Kanizsa balsikerű 1664. évi ostrománál sem szokás emlegetni azt a tényezőt, hogy azt olyan külföldi csapatok és tisztek hajtották végre, akik épp úgy nem rendelkeztek tényleges ostromtapszalatokkal, mint maga Zrínyi. (E helyen mondom külön köszönetet Kelenik Józsefnek, aki felhívta erre a figyelmem.) Ezért is állítható, hogy *Perjés Géza* nagyszerű munkája: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)* a címben megadott időtartamhoz képest inkább az 1670 után széles körben elterjedt európai hadügyi szisztemával foglalkozik.

²⁸ G. Etényi Nóra: Magyarországi hadi események és a Német-római Birodalom politikai nyilvánossága 1664-ben című előadása a „Várostromok és Közép-Európa Zrínyi Miklós (1620–1664) korában” című konferencián (Eger, 2014. október 15–16.) Minderről bővebben a Zrínyi Miklós halálának 350. évfordulója alkalmából rendezett *Határok fölött* (Budapest, 2014. november 18–20.) nemzetközi tudományos konferencián megtartott *Zrínyi Miklós nyugat-európai hírneve – a 17. század közepi európai hadügy állapotának tükrében* című előadásomban térek ki részletesebben.

BIBLIOGRÁFIA

- Ballagi* 1882. *Ballagi Aladár: Wallenstein horvát karabélyosai, 1623–1626-ig.* Budapest, 1882.
- Bene – Hausner* 2007. *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben.* Szerk. *Bene Sándor – Hausner Gábor* Budapest, 2007.
- Black* 1990. *Jeremy Black: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800.* Palgrave Macmillan, 1990.
- Black* 1994. *Jeremy Black: European Warfare, 1660–1815.* London, Ucl Press, 1994.
- Blackmore* 1990. *David J. Blackmore: Arms & Armour of the English Civil Wars.* London, Trustees of the Royal Armouries, 1990.
- Brzezinski – Hook* 1993. *Richard Brzezinski – Richard Hook (illustrator): The Army of Gustavus Adolphus (2) Cavalry.* Oxford, Osprey Publishing, 1993.
- Cennerné* 1997. *Cennerné Wilhelmb Gizella: A Zrínyi család ikonográfiája.* Budapest, 1997.
- Czigány* 2000. *Czigány István: A harmincéves háború és I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjárata.* In: Erdély és Patak fejedelemszonya, Lorántffy Zsuzsanna: tanulmányok születésének 400. évfordulójára. Szerk. *Tamás Edit.* Sárospatak, 2000. 287–307. o.
- Czigány* 2004. *Czigány István: Reform vagy kudarc. Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadseregébe 1600–1700.* Budapest, 2004.
- Erlanger* 1975. *Philip Erlanger: Richelieu.* 2. k. Budapest, 1975.
- G. Etényi* 2003. *G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban.* Budapest, 2003.
- Gajecy – Baran* 1983. *George Gajecy – Alexander Baran: The Cossacks into the Thirty Years War.* 2. k. Rome, 1983.
- Guthrie* 2002. *William P. Guthrie: Battles of the Thirty Years War, From White Mountain to Nördlingen.* Westport, 2002.
- Guthrie* 2003. *William P. Guthrie: The Later Thirty Years War: From the Battle of Wittstock to the Treaty of Westphalia.* Westport, 2003.
- Love* 1991. *Ronald S. Love: „All the King’s Horsemen”: The Equestrian Army of Henri IV. 1585–1596.* *The Sixteenth Century Journal*, 22. (1991) 520–533. o.
- Nimwegen* 2010. *Olaf van Nimwegen: The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688.* Woodbridge, 2010.
- Orłowski* 2007. *Damian Orłowski: Chocim 1673.* Warszawa 2007.
- Parker* 1988. *Geoffrey Parker: The Military Revolution. 1500–1800: Military Innovation and the Rise of the West.* Cambridge, 1988.
- Parker* 2005. *Geoffrey Parker: A hadügyi forradalom védelmében.* In: A korai stratégiai gondolkodás. Szerk. *Veszprémy László.* Budapest, 2005.
- Parrot* 2001. *David Parrot: Richelieu’s Army: War, Government and Society in France, 1624–1642.* Cambridge, 2001.
- Sikora* 2012. *Radosław Sikora: Husaria pod Wiedniem 1683.* Warszawa, 2012.
- Stradling* 1994. *Robert Stradling: Spain’s Struggle for Europe,* London, 1994.
- B. Szabó* 2013. *B. Szabó János: Bethlen Gábor, az újjászervező. A kora újkor hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében. (1. rész)* *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 4. sz. 963–988. o.
- Tincey – Turner* 2002. *Tincey, John – Turner, Graham [ill.]: Ironsides: English Cavalry 1588–1688.* Oxford, Osprey Publishing, 2002.